

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Obraz ludzi starszych w opinii dzieci w młodszym wieku szkolnym

Author: Olimpia Gogolin, Eugeniusz Szymik

Citation style: Gogolin Olimpia, Szymik Eugeniusz. (2018). Obraz ludzi starszych w opinii dzieci w młodszym wieku szkolnym. "Journal of Modern Science" (Vol. 2 (2018), s. 23–44), doi 10.13166/jms/85646

Uznanie autorstwa - Na tych samych warunkach - Licencja ta pozwala na kopiowanie, zmienianie, rozprowadzanie, przedstawianie i wykonywanie utworu tak długo, jak tylko na utwory zależne będzie udzielana taka sama licencja.

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

IMAGE OF ELDERLY PEOPLE IN THE OPINION OF CHILDREN AT SCHOOL AGE

OBRAZ LUDZI STARSZYCH W OPINII DZIECI W MŁODSZYM WIEKU SZKOLNYM

ABSTRACT

The aim of this article is to demonstrate how class I to III students see older people. To answer this question, a survey was conducted using the questionnaire survey as a research tool.

The study was conducted in Czerwionka-Leszczyny and Książenice, towns located in the town and commune of Czerwionka-Leszczyny, in Rybnik district of Silesian Voivodship. The main criteria for the division of the research group were the gender and place of residence of young respondents. The chosen period of human development is not accidental, as it is at that time that the transition from superficiality to operational thinking takes place, which contributes to the deeper and more objective description of other people by children.

As the research has proved, these descriptions are far from stereotyping.

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest próba ukazania, w jaki sposób uczniowie klas I–III postrzegają ludzi starszych. W celu odpowiedzi na to pytanie przeprowadzono badanie sondażowe z wykorzystaniem kwestionariusza ankiety jako narzędzia badawczego.

Badanie zostało przeprowadzone w Czerwionce-Leszczynach i Książenicach, miejscowościach usytuowanych na terenie miasta i gminy Czerwionka-Leszczyny, w powiecie rybnickim, w województwie śląskim. Głównymi kryteriami podziału grupy badawczej stały się płeć i miejsce zamieszkania młodych respondentów.

Wybrany okres rozwoju człowieka nie był przypadkowy, bowiem właśnie w tym czasie następuje przejście od powierzchowności odbioru do myślenia operacyjnego, co przyczynia się do pogłębienia i obiektywizacji opisu innych ludzi przez dzieci. Jak dowiodły badania, opisy te są dalekie od stereotypów.

KEYWORDS: *elderly people, senility, social perception of children, children at school age, survey*

SŁOWA KLUCZOWE: *osoby starsze, obraz starości, percepcja społeczna dzieci, dzieci w młodszym wieku szkolnym, badanie sondażowe*

WPROWADZENIE

Relacje dziecka z otoczeniem kształtują się już od jego pierwszych chwil życia. Największy wpływ na rozwój społeczny młodych ludzi, przynajmniej na początkowych etapach ich rozwoju, ma rodzina, zwłaszcza rodzice bądź opiekunowie. Celem niniejszego artykułu jest próba odpowiedzi na pytanie, jak dzieci w młodszym wieku szkolnym, a zatem – jak pisze Jan Strelau – w wieku od 7. (lub od 6. wg starego systemu edukacji) do 11. roku życia, postrzegają ludzi starszych w zależności od płci oraz miejsca zamieszkania. Wybrany przedział wiekowy nie jest przypadkowy, bowiem u dzieci w wieku 7–8 lat dostrzega się wyraźne zmiany w sposobie, w jaki opisują one innych. W tym czasie ich spojrzenie wydaje się dalekie od stereotypów i uprzedzeń, które towarzyszą pojęciu starości i które niejednokrotnie wytyczają osobom starszym niskie miejsce w hierarchii społecznej.

W wyobrażeniach ludzi starość posiada różnorodne konotacje, zarówno pejoratywne, jak i pozytywne. Małgorzata Potent-Ambroziewicz w swojej książce *Starość w języku młodzieży współczesnej* opisuje osiem modeli osobowościowych człowieka starego w kontekście wyobrażeń negatywnych. Są to: człowiek słaby, bezbronny, osamotniony, niezaangażowany społecznie, „typ nieznosnego, wścibskiego sąsiada”, człowiek zniechęcony, „typ żebraka i włóczęgi”, „typ złośliwego sknery, mruka i ponuraka”. Stereotypy potrafią być niesprawiedliwe, a wręcz ubliżające. Istnieją jednak i takie, które oswiają starość, nadając jej pozytywny wydźwięk. Wedle tych przekonań wizerunek osób starszych to wizerunek „wzorowych dziadków”, „mędrców”, a także „liberalnych patriarchów” (zob. Potent-Ambroziewicz, 2013). Kontrast ten

trafnie oddaje Antoni Kępiński, porównując starość do jesieni: „Podobnie jak jesień może być najpiękniejszą porą roku, tak i starość może być najlepszym okresem życia. Bywają jednak jesienie słotne i bezowocne i starość też jałowa, bolesna, a nawet tragiczna być może” (Kępiński, 1992, s. 278).

Tak jak różne bywają wyobrażenia starości, tak różne są jej nazwy i definicje. Synonimy starości to: „jesień życia”, „złoty wiek”, „późna dorosłość”. Pojęcie starości nie jest jednoznaczne. Według autorów *Słownika języka polskiego* starość to „okres życia następujący po wieku dojrzałym; okres, kiedy się jest starym” (Szymczak, 1981, s. 322). Kojarzy się ona m.in. z pogarszającym się stanem zdrowia, brakiem sił, niemożnością pracy oraz samorealizacji (zob. też Kosová, 2014).

Janina Janiszewska-Rain wyróżnia trzy etapy późnej dorosłości. Osoby będące na pierwszym etapie badaczka nazywa grupą „młodszy starsi”. Do grupy tej należy zaliczyć osoby w przedziale wiekowym 60–75 lat. Druga grupa obejmuje osoby w wieku 75–85 lat i określana jest mianem „starszy starsi”. Trzecia to osoby po 85. roku życia, czyli „najstarszy starsi”.

PERCEPCJA SPOŁECZNA DZIECI W MŁODSZYM WIEKU SZKOLNYM

Rozwój społeczny może być definiowany jako zmiany dokonujące się w człowieku, które przyczyniają się do tego, że świadomie bierze on udział w życiu i działalności społecznej.

Początkowo relacje dziecka z otoczeniem opierają się na rozróżnianiu osób bliskich i znanych od osób obcych. W pierwszych latach życia niezależnie od stopnia zażyłości dziecko ma wobec dorosłych zbliżone oczekiwania. Dopiero w wieku przedszkolnym uświadamia sobie niewłaściwość takich zachowań jak zwracanie się do wszystkich na ty. Tym samym zaczyna budować dystans do otoczenia i różnicować ludzi ze względu na wiek oraz nabiera respektu wobec osób starszych. Można zatem stwierdzić, że percepcja społeczna jest ściśle związana z rozwojem umysłowym młodych ludzi. William John Livesley i Dennis Basil Bromley wyróżnili jej trzy stadia. Pierwsze, trwające do 7. roku życia, to spostrzeganie egocentryczne. Charakteryzuje się ono powierzchownością odbioru, a opisy innych ludzi mają charakter spontaniczny i są uzależnione od wartości, jakie dana osoba w opinii dzieci uosabia.

Okres drugi, który stanowi przedmiot naszego zainteresowania, to spostrzeganie pośrednie. Etap ten przypada na wiek od 7 do 12 lat. Okres ten związany jest z przejściem od powierzchowności odbioru do myślenia operacyjnego, co przyczynia się do pogłębienia i obiektywizacji opisu innych ludzi. „Uwagę dziecka zwraca aktualne zachowanie się innych osób – wykonywane przez nie czynności, posiadane przedmioty, wygląd zewnętrzny i ujawniające się w nim emocje” (Maczak, 2003, s. 160).

Ostatni etap, nazywany spostrzeganiem zintegrowanym i niezmiennym, rozpoczyna się w wieku 13 lat. W okresie tym dzieci postrzegają ludzi z różnych punktów widzenia.

Tak więc sposób, w jaki dzieci uczące się w szkołach podstawowych spostrzegają i opisują otoczenie, przebiega „od konkretnego do abstraktu, od tymczasowości do stabilności” (Bee, 2004, s. 297).

OPIS I ANALIZA WYNIKÓW BADAŃ

W celu stwierdzenia w jaki sposób dzieci postrzegają osoby starsze, przeprowadzono badanie sondażowe oparte o technikę ankiety. Badaniem objęto uczniów klas I–III szkół podstawowych usytuowanych w Czerwionce-Leszczynach i Książenicach na terenie miasta i gminy Czerwionka-Leszczyna, w powiecie rybnickim, w województwie śląskim. W ten sposób poznano opinie osób zamieszkujących zarówno miasto, jak i wieś.

Grupa badawcza liczyła łącznie 243 osoby. Szczegóły przedstawiono w poniższej tabeli 1.

Tabela 1.

Określenie grupy badawczej

Respondenci wg płci	Miasto	Wieś	Łącznie
Dziewczynki	78	66	144
Chłopcy	45	54	99
Łącznie	123	120	243

Źródło: opracowanie własne.

Kwestionariusz ankiety składał się z metryczki oraz 8 pytań. Pytania te były pytaniami otwartymi i półotwartymi. Aby dokonać wielopłaszczyzno-

wej charakterystyki wizerunku osób starszych w oczach dzieci, w ankiecie poruszono kwestie odnoszące się do różnych obszarów, m.in. wyglądu, zalet, relacji osób starszych z otoczeniem, a także zalet i wad bycia starszym człowiekiem.

Pytanie pierwsze brzmiało „Po czym poznać człowieka starego?”. Odpowiedzi respondentów – zgodnie z oczekiwaniami i poziomem rozwoju dzieci w młodszym wieku szkolnym – odnosiły się przede wszystkim do cech zewnętrznych. Zarówno na wsi, jak i w mieście na czoło wysuwały się takie opcje jak: „ma zmarszczki” (miasto: 69,23% dziewczynek oraz 60% chłopców; wieś: 69,70% uczennic oraz 70,37% uczniów), „ma siwe włosy” (miasto: 53,85% dziewczynek oraz 60% chłopców; wieś: 51,52% uczennic oraz 55,56% uczniów). Wśród pozostałych odpowiedzi odnoszących się do wyglądu znalazły się: „okulary”, „przygarbiona sylwetka” czy „podpieranie się laską”.

Inne odpowiedzi odnosiły się m.in. do sprawności fizycznej, a raczej jej braku. Szczegółowe dane zaprezentowano w tabeli 2.

Po uzyskaniu odpowiedzi na pytanie, po czym poznać człowieka starego, zadano respondentom kolejne: „Ile lat – Twoim zdaniem – ma człowiek stary?”. Było to pytanie otwarte, dające dzieciom swobodę wypowiedzi. W pytaniu chodziło raczej o subiektywną ocenę ankietowanych, ponieważ – jak dowodzą liczne źródła – nie można jednoznacznie określić, kiedy dokładnie rozpoczyna się starość. Na przestrzeni wieków zmieniała się i nadal zmienia społeczna granica oddzielająca starość od wieku średniego, np. w starożytności za człowieka starego uważano osobę, która ukończyła 40., a nawet 35. rok życia. „Wiek metrykalny (kalendarzowy, chronologiczny) nie odnosi się w takim samym stopniu do wieku biologicznego (poziom zużycia organizmu), czy też wieku czynnościowego (określającego stan sprawności intelektualnej i motorycznej) lub wieku społecznego (wyznaczanego przez wypełnianie ról społecznych)” (Tomczyk, 2011, s. 196).

Odpowiedzi ankietowanych różnią się w zależności od ich miejsca zamieszkania. Zdaniem dzieci wiejskich starość zaczyna się w wieku 70 lat i więcej (51,85% chłopców) lub 60 i więcej (36,36% dziewcząt). W mieście granica ta nieco się obniża. Mimo że wśród chłopców największym poparciem nadal cieszy się odpowiedź „70 i więcej” (33,33%), wśród dziewczynek dominuje opcja „50 i więcej” (26,92%).

Tabela 2.

Wyróżniki ludzi starych wg dzieci

Odpowiedzi na pytanie „Po czym poznać człowieka starego?”	Miasto				Wieś			
	Dziewczęta		Chłopcy		Dziewczęta		Chłopcy	
	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
Ma zmarszczki	54	69,23	27	60	46	69,70	38	70,37
Ma siwe włosy	42	53,85	27	60	34	51,52	30	55,56
Podpiera się laską	3	3,85	6	13,33	10	15,15	6	11,11
Nosi okulary	0	0	0	0	16	24,24	2	3,70
Po wyglądzie	15	19,23	6	13,33	24	36,36	18	33,33
Przygarbiona sylwetka	3	3,85	0	0	6	9,09	8	14,81
Po sposobie ubierania się	3	3,85	0	0	0	0	0	0
Po sposobie poruszania się (w tym osoby starsze mają problemy z poruszaniem się)	9	11,54	3	6,67	14	21,21	10	18,52
Są wolniejsi	3	3,85	3	6,67	2	3,03	0	0
Po zachowaniu	6	7,69	6	13,33	2	21,21	2	3,70
Ma swoje przyzwyczajenia	0	0	0	0	2	3,03	0	0
Nie dosłyszcy	3	3,85	0	0	14	21,21	0	0
Po barwie głosu/po mowie	3	3,85	0	0	0	0	2	3,70

Źródło: opracowanie własne.

Co ciekawe, różnica w odpowiedziach jest widoczna również wtedy, gdy weźmiemy pod uwagę płeć respondentów. Zdaniem chłopców – pochodzących tak z miasta, jak i ze wsi – człowiek stary to taki, który ma co najmniej 70 lat, dla respondentek mieszkających na wsi granica starości to wiek 60 lat, dla tych pochodzących z miasta – 50 lat.

Nieliczne odpowiedzi „40 i więcej” oraz „45 i więcej” pozwalają na stwierdzenie, że w oczach dziecka każda osoba dorosła uchodzi za starą, co ma związek z „niedostateczną orientacją w czasie oraz być może nieukształtowanym jeszcze całkowicie pojęciem liczby” (Kaczanowska, Huget, 2004, s. 88).

Tabela 3.

Kalendarzowa starość wg dzieci

Odpowiedzi na pytanie „Ile lat – Twoim zdaniem – ma człowiek stary?”	Miasto				Wieś			
	Dziewczęta		Chłopcy		Dziewczęta		Chłopcy	
	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
40 i więcej	3	3,85	0	0	1	1,52	0	0
45 i więcej	0	0	3	6,67	1	1,52	0	0
50 i więcej	21	26,92	0	0	0	0	2	3,70
55 i więcej	6	7,69	3	6,67	0	0	0	0
60 i więcej	6	7,69	0	0	24	36,36	8	14,82
65 i więcej	3	3,85	3	6,67	0	0	2	3,70
70 i więcej	15	19,23	15	33,33	20	30,30	28	51,58
75 i więcej	6	7,69	6	13,33	4	6,06	10	18,52
80 i więcej	15	19,23	0	0	10	15,15	4	7,41
85 i więcej	0	0	6	13,33	0	0	0	0
90 i więcej	0	0	3	6,67	6	9,09	0	0
100 i więcej	3	3,85	6	13,33	0	0	0	0

Źródło: opracowanie własne.

Wraz z okresem starości diametralnie zmieniają się styl życia i priorytety. W związku z zakończeniem pracy zawodowej i przejściem na emeryturę zwiększa się ilość czasu wolnego, który należałoby wypełnić innymi formami aktywności. „Okres emerytalny to czas, w którym osoby starsze (...) mogą zająć się sobą, podtrzymywać kontakty towarzyskie, realizować marzenia,

które dotychczas pozostawały «poza zasięgiem», rozwijać swoje umiejętności i zainteresowania» (Banach, 2007, s. 404). Dlatego zapytano dzieci o to, jakim zajęciom oddają się ludzie starsi. Wiele uzyskanych odpowiedzi jest zbieżnych, niezależnie od płci i miejsca zamieszkania respondentów. Dotyczy to m.in. takich czynności jak: „czytanie książek i gazet” (miasto: 34,62% dziewczynek oraz 20% chłopców; wieś: 22,73% uczennic oraz 25,93% uczniów), „rozwiązywanie krzyżówek” (miasto: 11,54% dziewczynek oraz 13,33% chłopców; wieś: 10,61% uczennic oraz 11,11% uczniów) czy „oglądanie telewizji/filmów” (miasto: 26,92% dziewczynek oraz 40% chłopców; wieś: 16,67% uczennic oraz 24,07% uczniów).

Niemal wszystkie wskazane czynności mają charakter rekreacyjny i pozwalają na podtrzymywanie przede wszystkim sprawności psychicznej, intelektualnej, a w mniejszym stopniu także fizycznej. Szczegółowe dane zaprezentowano w tabeli 4.

Kolejne pytanie ankiety brzmiało: „Czy lubisz ludzi starszych?”. Analizując wyniki badania sondażowego, zauważono, że o ile wszyscy uczniowie mieszkający na wsi odczuwają sympatię do seniorów, o tyle w mieście odsetek ten nie jest tak duży. Opcję „nie” wybrała 1 dziewczynka (1,28%) oraz 2 chłopców (4,44%), argumentując to przy użyciu następujących sformułowań: „niekiedy na nas krzyczą”, „lubią się rządzić” oraz „potrafią być nieprzyjemni”.

Wśród przymiotów, za które dzieci niezależnie od płci i miejsca zamieszkania lubią ludzi starszych, znalazły się: „są mili” (miasto: 50% dziewczynek oraz 26,67% chłopców; wieś: 57,58% uczennic oraz 37,04% uczniów) oraz „opowiadają ciekawe historie” (miasto: 14,10% dziewczynek oraz 22,22% chłopców; wieś: 24,24% uczennic oraz 14,81% uczniów).

Co ciekawe, niektóre ze wskazań pojawiły się tylko w odpowiedziach uczennic, zarówno tych pochodzących z miasta, jak i ze wsi. Należą do nich: „są dobrzy/wyrozumiali”, „są bardzo opiekuńczy” oraz „przytulają wnuki”. Odpowiedzi te nie budzą zdziwienia z uwagi na większą wrażliwość dziewczynek.

Na szczególną uwagę zasługuje wypowiedź jednej z uczennic z miasta, która stwierdziła, że lubi osoby starsze, ponieważ „w mojej rodzinie ludzie starsi mają ogromną rolę, ja też taka będę”.

Tabela 4.

Zajęcia człowieka starego wg dzieci

Odpowiedzi na pytanie „Czym zajmują się ludzie starsi?”	Miasto				Wieś			
	Dziewczęta		Chłopcy		Dziewczęta		Chłopcy	
	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
Dbą o rodzinę i opiekuje się domem	6	7,69	0	0	0	0	0	0
Opiekuje się wnukami, w tym opowiada im o swoim dzieciństwie	30	38,46	11	24,44	21	31,82	0	0
Czytaniem książek i gazet	27	34,62	9	20	15	22,73	14	25,93
Gotowaniem	9	11,54	0	0	8	12,12	0	0
Rozwiązywaniem krzyżówek	9	11,54	6	13,33	7	10,61	6	11,11
Hobby, w tym wyszywaniem, graniem w karty, chińczyka, łowieniem ryb	10	12,82	8	17,78	0	0	3	5,56
Szyciem ubrań	5	6,41	0	0	4	6,06	0	0
Szydełkowaniem	8	10,26	0	0	5	7,58	0	0
Majsterkowaniem	6	7,69	0	0	2	3,03	0	0
Oglądaniem telewizji/filmów	21	26,92	18	40	11	16,67	13	24,07
Sprzątaniem	0	0	0	0	6	9,09	2	3,70
Podlewaniem kwiatów/sadzeniem roślin/ogródkiem/hodowlą zwierząt	6	7,69	6	13,33	4	6,06	8	14,81
Chodzeniem na spacer	6	7,69	7	15,56	10	15,15	9	16,67
Chodzeniem na zakupy	3	3,85	2	4,44	0	0	0	0
Chodzeniem na rehabilitację/dbaniem o siebie i swoje zdrowie	4	5,13	3	6,67	3	4,55	0	0
Uczęszczaniem na zajęcia UTW	0	0	0	0	1	1,52	0	0
Odpoczywaniem na emeryturze	24	30,77	4	8,89	9	13,64	6	11,11

Źródło: opracowanie własne.

Szczegóły prezentują tabele: 5, 6 i 7.

Tabela 5.

Sympatia dzieci do ludzi starszych

Odpowiedzi na pytanie „Czy lubisz ludzi starszych?”	Miasto				Wieś			
	Dziewczęta		Chłopcy		Dziewczęta		Chłopcy	
	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
Tak	77	98,72	43	95,56	66	100	54	100
Nie	1	1,28	2	4,44	0	0	0	0

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 6.

Powody sympatii dzieci do ludzi starszych

Odpowiedzi na pytanie „Dlaczego lubisz starszych ludzi?”	Miasto				Wieś			
	Dziewczęta		Chłopcy		Dziewczęta		Chłopcy	
	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Są uprzejmi/życzliwi	6	7,69	0	0	3	4,55	5	9,26
Są mili	39	50	12	26,67	38	57,58	20	37,04
Są sympatyczni	9	11,54	6	13,33	2	3,03	0	0
Są dobrzy/wyrozumiali	3	3,85	0	0	5	7,58	0	0
Są bardzo opiekuńczy	7	8,97	0	0	6	9,09	0	0
Są mądrzy	0	0	9	20	4	6,06	0	0
Rozśmieszają	0	0	3	6,67	2	3,03	0	0
Dają słodycze	0	0	2	4,44	8	12,12	0	0
Zawsze czegoś nauczą	4	5,13	0	0	0	0	3	5,56
Opowiadają ciekawe historie	11	14,10	10	22,22	16	24,24	8	14,81
Pomagają innym	6	7,69	0	0	9	13,64	4	7,41
Lubią dzieci	0	0	0	0	0	0	2	3,70

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Opiekują się i bawią z wnukami	24	30,77	4	8,89	0	0	7	12,96
Przytulają wnuki	3	3,85	0	0	2	3,03	0	0
Rozpieszczają	5	6,41	8	17,78	7	10,61	0	0
Mają czas dla dzieci	0	0	0	0	5	7,58	4	7,41
Oddaliby dla nas wszystko	2	2,56	0	0	0	0	0	0
Lubią rozmawiać z innymi	0	0	9	20	4	6,06	0	0
Za uśmiech, otwartość i szacunek	1	1,28	2	4,44	0	0	0	0
Mają doświadczenie życiowe	7	8,97	0	0	0	0	3	5,56
Dlatego, bo w mojej rodzinie ludzie starsi mają ogromną rolę, ja też taka będę	1	1,28	0	0	0	0	0	0

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 7.

Powody sympatii dzieci do ludzi starszych

Odpowiedzi na pytanie „Dlaczego nie lubisz starszych ludzi?”	Miasto				Wieś			
	Dziewczęta		Chłopcy		Dziewczęta		Chłopcy	
	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
Lubią się rządzić	0	0	1	2,22	0	0	0	0
Potrafią być nieprzyjemni	0	0	1	2,22	0	0	0	0
Niekiedy na nas krzyczą	1	1,28	0	0	0	0	0	0

Źródło: opracowanie własne.

O ile pytanie czwarte dotyczyło tego, czy uczniowie lubią osoby starsze, o tyle piąte porusza kwestię, czy – zdaniem dzieci – seniorzy budzą sympatię otoczenia. Ankietowani byli niemal w 100% zgodni, że ludzie są pozytywnie nastawieni do osób starszych. Fakt ten zanegowały jedynie dwie dziewczynki – jedna uczennica z miasta oraz jedna dziewczynka pochodząca ze wsi. Na uwagę zasługuje wyróżniająca się szczerością wypowiedź ankietowanej z miasta. Respondentka uargumentowała swoją opinię faktem, że ludzie starsi są obrażani z powodu dotykającej ich słabości.

Wśród pozytywnych cech – wymienianych zarówno przez respondentów mieszkających w mieście, jak i na wsi – znalazły się m.in.: „są mili/życzliwi” (miasto: 30,77% dziewczynek oraz 31,11% chłopców; wieś: 18,18% uczennic oraz 42,59% uczniów), „są sympatyczni” (miasto: 15,38% dziewczynek oraz 35,56% chłopców; wieś: 7,58% uczennic oraz 5,56% uczniów), „są troskliwi/dobrodusznii” (miasto: 11,54% dziewczynek oraz 28,89% chłopców; wieś: 4,55% uczennic oraz 3,70% uczniów).

Z uzyskanych odpowiedzi wynika, że na pewne przymioty osób „trzeciego wieku” zwracają uwagę tylko dziewczęta. Przytoczmy niektóre z nich: „mają dużą wiedzę i mądrość życiową” oraz „można z nimi porozmawiać na wiele tematów”.

Szczegółowe dane zaprezentowano w kolejnych tabelach.

Tabela 8.

Sympatia otoczenia do ludzi starszych w opinii dzieci

Odpowiedzi na pytanie „Czy seniorzy budzą sympatię otoczenia?”	Miasto				Wieś			
	Dziewczęta		Chłopcy		Dziewczęta		Chłopcy	
	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
Tak	77	98,72	45	100	65	98,48	54	100
Nie	1	1,28	0	0	1	1,52	0	0

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 9.

Powody, dla których zdaniem dzieci ludzie starsi budzą sympatię otoczenia

Odpowiedzi na pytanie „Dlaczego ludzie starsi budzą sympatię otoczenia?”	Miasto				Wieś			
	Dziewczęta		Chłopcy		Dziewczęta		Chłopcy	
	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
Pomagają	8	10,26	12	26,67	7	10,61	5	9,26
Są kulturalni/uprzejmi	3	3,85	0	0	0	0	2	3,70
Są mili/życzliwi	24	30,77	14	31,11	12	18,18	23	42,59
Są troskliwi/dobroduszn	9	11,54	13	28,89	3	4,55	2	3,70
Są sympatyczni	12	15,38	16	35,56	5	7,58	3	5,56
Są cierpliwi i wyrozumiali	4	5,13	0	0	0	0	4	7,41
Są szczerzy	0	0	0	0	0	0	1	1,85
Uśmiechają się	5	6,41	0	0	8	12,12	6	11,11
Często żartują	7	8,97	0	0	4	6,06	2	3,70
Opowiadają historie o swoim życiu	0	0	4	8,89	0	0	0	0
Dbają o porządek	2	2,56	0	0	0	0	0	0
Mają dobre spojrzenie na świat/dystans do świata	3	3,85	3	6,67	5	7,58	0	0
Mają dużą wiedzę i mądrość życiową	6	7,69	0	0	6	9,09	0	0
Można z nimi porozmawiać na wiele tematów	3	3,85	0	0	2	3,03	0	0
Lubią się bawić i opiekują nami	15	19,23	11	24,44	3	4,55	0	0
Nikom nie wadzą	0	0	0	0	1	1,52	0	0
Lubią dzieci	0	0	0	0	2	3,03	0	0
Kochają przyrodę	2	2,56	0	0	0	0	0	0
Ponieważ widzą dobro w ludziach i większość otacza sympatią dzieci i dorosłych	1	1,28	0	0	0	0	0	0
Bo w każdym otoczeniu budo- ją sympatyczną atmosferę	1	1,28	0	0	0	0	0	0

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 10.

Powody, dla których zdaniem dzieci ludzie starsi budzą sympatię otoczenia

Odpowiedzi na pytanie „Dlaczego ludzie starsi nie budzą sympatii otoczenia?”	Miasto				Wieś			
	Dziewczęta		Chłopcy		Dziewczęta		Chłopcy	
	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
Większość z nich stale narzeka na różne rzeczy	0	0	0	0	1	1,52	0	0
Ponieważ ludzie wyzywają ich, że są słabi	1	1,28	0	0	0	0	0	0

Źródło: opracowanie własne.

Jak napisano wcześniej, zjawisko starości nie zawsze musi kojarzyć się z czymś negatywnym, o czym przekonują odpowiedzi uzyskane na pytanie szóste ankiety: „Jakie są zalety bycia starszym człowiekiem?”. Wśród najczęściej pojawiających się odpowiedzi znalazły się następujące: „więcej czasu wolnego” (miasto: 38,46% dziewczynek oraz 20% chłopców; wieś: 34,85% uczennic oraz 40,74% uczniów), „brak obowiązku chodzenia do pracy” (miasto: 16,67% dziewczynek oraz 26,67% chłopców; wieś: 19,70% uczennic oraz 29,63% uczniów), emerytura (miasto: 15,38% dziewczynek oraz 23,08% chłopców; wieś: 18,18% uczennic oraz 20,37% uczniów). Nie mniej ważną kwestią była ta odnosząca się do życia rodzinnego. Sformułowanie „posiadanie wnuków i prawnuków” w mieście zyskało większe poparcie: 30,77% dziewcząt oraz 13,33% chłopców, na wsi natomiast 3,03% uczennic i 18,52% uczniów. Bowiem, jak przekonuje Sylwia Smoląg, „ludzie starsi swoje aspiracje najczęściej koncentrują wokół życia rodzinnego, z reguły wokół dzieci i wnuków. Pragną oni szczęścia dla jednych i drugich tak intensywnie, iż częstokroć ich losem są bardziej zainteresowani niż własną sytuacją życiową” (Smoląg, 2015, s. 91).

Odpowiedzi na pytanie szóste ankiety pozwalają również na dostrzeżenie pewnych różnic w percepcji społecznej uczniów w zależności od płci oraz miejsca zamieszkania. Wśród wskazań znalazły się bowiem takie, na które zwróciły uwagę jedynie dziewczynki. Są to następujące możliwości: „mogą wypoczywać” (11,54% respondentek z miasta oraz 7,58% uczennic mieszkających na wsi), „mogą spać, do której mają ochotę” (5,13% respondentek z miasta oraz 6,06% uczennic mieszkających na wsi), a także „radość życia” (7,69% respondentek z miasta oraz 3,03% dziewczynek mieszkających na wsi).

Gdy mowa o różnicowaniu wynikającym z miejsca zamieszkania, warto zwrócić uwagę na fakt, że „większe doświadczenie”, „bycie niezależnym”, czy „spokój” zostały docenione wyłącznie przez ankietowanych pochodzących ze wsi, natomiast „czytanie książek” czy „opowiadanie historii” przez respondentów z miasta.

Szczegółowe wyniki zaprezentowano w tabeli 11.

Tabela 11.

Zalety bycia starszym człowiekiem wg dzieci

Odpowiedzi na pytanie „Jakie są zalety bycia starszym człowiekiem?”	Miasto				Wieś			
	Dziewczęta		Chłopcy		Dziewczęta		Chłopcy	
	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
Chcą wszystko wiedzieć	3	3,85	0	0	0	0	0	0
Mogą wypoczywać	9	11,54	0	0	5	7,58	0	0
Nie chodzą do pracy	13	16,67	12	26,67	13	19,70	16	29,63
Dostają emeryturę	12	15,38	18	23,08	12	18,18	11	20,37
Mogą spać, do której mają ochotę	4	5,13	0	0	4	6,06	0	0
Mają więcej wolnego czasu	30	38,46	9	20	23	34,85	22	40,74
Mogą zajmować się swoim hobby	5	6,41	3	6,67	7	10,61	0	0
Radość życia	6	7,69	0	0	2	3,03	0	0
Większe doświadczenie	0	0	0	0	6	9,09	7	12,96
Pomaganie innym	0	0	3	6,67	4	6,06	4	7,41
Bycie niezależnym	0	0	0	0	1	1,52	2	3,70
Bycie otoczonym opieką kochającej rodziny	7	8,97	4	8,89	3	4,55	0	0
Posiadanie wnuków i prawnuków	24	30,77	6	13,33	2	3,03	10	18,52
Spokój	0	0	0		1	1,52	0	0
Czytanie książek	5	6,41	3	6,67	0	0	0	0
Opowiadanie historii	0	0	1	2,22	0	0	0	0

Źródło: opracowanie własne.

Naturalną konsekwencją pytania szóstego było pytanie siódme dotyczące wad bycia starszym człowiekiem. Odpowiedzi respondentów korespondują z cechami powszechnie przypisywanymi starości, takimi jak „znaczny spadek zdolności adaptacyjnych człowieka w wymiarze biologicznym, psychospołecznym, postępujące ograniczenie samodzielności życiowej, stopniowe nasilenie się zależności od otoczenia” (Monasterska-Wiącek, 2015, s. 70).

Zatem, jak zauważa Danuta Krzysztofiak, „«właściwa» starość nierzadko naznaczona jest obrazem klęski, degeneracji, deficytów, dotyczących sfery psychicznej (intelektu), społecznej (kontaktów z innymi ludźmi), a także fizycznej (cielesności)” (Krzysztofiak, 2016, s. 68; zob. też Grün, 2008; Brzezińska, Sienkiewicz-Wilowska, Wójcik, 2011).

Wśród odpowiedzi odnoszących się do sfery społecznej znalazły się odpowiedzi 6 uczennic z miasta (7,69%), które zgodnie zauważyły, że niektórzy ludzie odsuwają się od osób starszych, a niejednokrotnie nawet je obrażają. Natomiast odniesienia do sfery fizycznej występowały w takich sformułowaniach jak: „mniejsza sprawność fizyczna” dostrzeżona przez wszystkich respondentów (miasto: 3,85% dziewczynek oraz 20% chłopców; wieś: 45,45% uczennic oraz 11,11% uczniów), „pogarszające się zdrowie, czego efektem są częstsze wizyty u lekarzy” (miasto: 26,92% dziewczynek oraz 33,33% chłopców; wieś: 7,58% uczennic oraz 29,63% uczniów), „różnego typu choroby” (miasto: 46,15% dziewczynek oraz 40% chłopców; wieś: 69,70% uczennic oraz 51,85% uczniów), a także „odczuwane bóle” (miasto: 6,41% dziewczynek oraz 35,56% chłopców; wieś: 6,06% uczennic. Podobnego wskazania nie poczynił żaden z chłopców mieszkających na wsi). To wszystko przekłada się na fakt, że osoby starsze potrzebują opieki bliskich, zmagają się z bezradnością i poczuciem nieprzydatności. Kwestie te podkreślili zwłaszcza chłopcy mieszkający na wsi (25,93%) oraz dziewczynki z miasta (7,69%).

Spoglądając na tabelę 12, w której szczegółowo zaprezentowano odpowiedzi respondentów na pytanie siódme, warto jeszcze zwrócić uwagę na kilka innych kwestii. Po pierwsze, wśród wszystkich sformułowań największy procent poparcia – niezależnie od płci czy miejsca zamieszkania – zdobyła opcja „częste choroby”. Po drugie, warto odnotować, że niektóre wska-

zania pojawiły się jedynie w odpowiedziach ankietowanych pochodzących z miasta („wrażliwość na zmiany pogody”, „bycie obrażanym i odsuwanym przez innych”, „świadomość bliskiej śmierci”, „marudzenie i niecierpliwość” oraz „nie ma wad”), lub też tylko w wypowiedziach uczniów mieszkających na wsi („słaby słuch”, „słaby wzrok”, „samotność”, „mają mało pieniędzy”, „wydaje im się, że zawsze mają rację i wszystko wiedzą”, a także „nienajlepszą pamięć”).

Interesująca jest także rozbieżność procentowa we wskazaniach dotyczących „mniejszej sprawności fizycznej” przez dziewczęta pochodzące z miasta oraz wsi. Wartość procentowa odpowiedzi udzielonych przez uczennice mieszkające w mieście to 3,85%, zaś w przypadku odpowiedzi ankietowanych pochodzących ze wsi jest to 45,45%.

Ciekawa jest również opinia jednej respondentki z miasta. Stwierdziła ona, że w byciu starszym człowiekiem nie widzi żadnych wad.

Ostatnie pytanie ankiety brzmiało: „Za co cenisz ludzi starszych?”. Niezależnie od płci i miejsca zamieszkania dzieci szanują seniorów za „troskliwość i opiekę” (miasto: 19,23% dziewczynek oraz 20% chłopców; wieś: 7,58% uczennic oraz 7,41% uczniów), „czas poświęcony wnukom” (miasto: 23,08% dziewczynek oraz 20% chłopców; wieś: 28,79% uczennic oraz 12,96% uczniów), „doświadczenie” (miasto: 2,56% dziewczynek oraz 6,67% chłopców; wieś: 16,67% uczennic oraz 15,15% uczniów), a także za to, że „są mili/życzliwi” (miasto: 46,15% dziewczynek oraz 35,56% chłopców; wieś: 10,61% uczennic oraz 18,18% uczniów), że „pomagają innym” (miasto: 10,26% dziewczynek oraz 40% chłopców; wieś: 22,73% uczennic oraz 14,81% uczniów). Odpowiedzi „za troskliwość i opiekę”, a także „za czas poświęcony wnukom” odzwierciedlają więź emocjonalną, jaka łączy dziadków z wnukami. Pozostałe odpowiedzi doskonale potwierdzają tezę, że dziadkowie „mogą służyć pomocą w opiece i wychowaniu wnuków, przekazywać własne doświadczenia, wartości, wiedzę i umiejętności związane z historią i tradycjami, służyć radą i wsparciem duchowym” (Komorowska--Pudło, 2007, s. 220).

Pomimo że osoby starsze nie zawsze spotykają się z akceptacją ze strony otoczenia, aż 16,67% uczennic z miasta zadeklarowało, że ceni seniorów właśnie za szacunek, jakim obdarzają innych.

Tabela 12.

Wady bycia starszym człowiekiem wg dzieci

Odpowiedzi na pytanie „Jakie są wady bycia starszym człowiekiem?”	Miasto				Wieś			
	Dziewczęta		Chłopcy		Dziewczęta		Chłopcy	
	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
Mniejsza sprawność fizyczna	3	3,85	9	20	30	45,45	6	11,11
Częste choroby	36	46,15	18	40	46	69,70	28	51,85
Problemy ze zdrowiem, w tym częste wizyty u lekarza, wysokie ciśnienie	21	26,92	15	33,33	5	7,58	16	29,63
Odczuwane bóle	5	6,41	16	35,56	4	6,06	0	0
Wrażliwość na zmiany pogody	1	1,28	0	0	0	0	0	0
Słaby słuch	0	0	0	0	10	15,15	3	5,56
Słaby wzrok	0	0	0	0	12	18,18	5	8,77
Samotność	0	0	0	0	11	16,66	12	22,22
Bezradność, poczucie nieprzydatności i potrzeba opieki ze strony bliskich	6	7,69	3	6,67	0	0	14	25,93
Brak sił do pracy	7	8,97	0	0	4	6,06	4	7,41
Ma się mało pieniędzy	0	0	0	0	2	3,03	4	7,41
Przekonanie, że zawsze ma się rację i wszystko się lepiej wie	0	0	0	0	0	0	1	1,85
Nienajlepsza pamięć	0	0	0	0	3	4,55	0	0
Bycie obrażanym i odsuwany przez innych	6	7,69	0	0	0	0	0	0
Świadomość bliskiej śmierci	2	2,56	1	2,22	0	0	0	0
Marudzenie i niecierpliwość	3	3,85	2	4,44	0	0	0	0
Nie ma wad	1	1,28	0	0	0	0	0	0

Źródło: opracowanie własne.

Na koniec warto zwrócić szczególną uwagę na odpowiedź jednej z respondentek z miasta, która wyraziła opinię, że ceni osoby starsze „za wszystko”.

Szczegółowe wyniki zaprezentowano w tabeli 13.

Tabela 13.

Przymioty ludzi starszych cenione przez dzieci

Odpowiedzi na pytanie „Za co cenisz ludzi starszych?”	Miasto				Wieś			
	Dziewczęta		Chłopcy		Dziewczęta		Chłopcy	
	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Są cierpliwi	7	8,97	0	0	4	6,06	9	16,67
Są sympatyczni	10	12,82	7	15,56	0	0	0	0
Są mili/życzliwi	36	46,15	16	35,56	7	10,61	12	18,18
Są uśmiechnięci/radośni	4	5,13	0	0	10	15,15	5	9,26
Są wyrozumiali	9	11,54	0	0	8	12,12	2	3,70
Za troskliwość i opiekę	15	19,23	9	20	5	7,58	4	7,41
Są kulturalni	3	3,85	2	4,44	0	0	0	0
Są godni zaufania	0	0	0	0	3	4,55	0	0
Za to, że zawsze są przy nas	7	8,97	1	2,22	4	6,06	0	0
Zawsze mnie czegoś nauczą	0	0	1	2,22	0	0	0	0
Mają dużą wiedzę	5	6,41	0	0	9	13,64	14	25,93
Lubią dzieci	3	3,85	0	0	0	0	0	0
Dają mi pieniądze/prezenty	6	7,69	0	0	0	0	0	0
Opowiadają ciekawe historie	0	0	6	13,33	0	0	0	0
Pomagają innym	8	10,26	18	40	15	22,73	8	14,81
Za dobroć	7	8,97	0	0	14	21,21	6	11,11
Za czas poświęcony wnukom	18	23,08	9	20	19	28,79	7	12,96
Za doświadczenie	2	2,56	3	6,67	11	16,67	10	15,15

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Za miłość	21	26,92	4	8,89	16	24,24	0	0
Za odwagę	0	0	2	4,44	1	1,52	0	0
Za szczerość	9	11,54	0	0	2	3,03	2	3,70
Za kreatywność	0	0	0	0	0	0	1	1,85
Za to, że potrafią nas zawsze zrozumieć	0	0	0	0	0	0	3	5,56
Za pracowitość	3	3,85	0	0	0	0	2	3,70
Za szacunek do innych	13	16,67	1	2,22	0	0	0	0
Za wiele rzeczy	0	0	1	2,22	0	0	0	0
Za to, że zrobili wszystko do końca i przeżyli II wojnę światową	2	2,56	0	0	0	0	0	0
Za wszystko	1	1,28	0	0	0	0	0	0

Źródło: opracowanie własne.

PODSUMOWANIE

Przeprowadzone badanie sondażowe pozwoliło na uzyskanie odpowiedzi, w jaki sposób dzieci w młodszym wieku szkolnym postrzegają osoby starsze. Ich spojrzenie wydaje się dalekie od stereotypowego myślenia na temat seniorów, w myśl którego osoby „trzeciego wieku” cechuje konfliktowość, roszczeniowość i silnie ukierunkowany sposób patrzenia na świat. Uczniowie niezależnie od płci i miejsca zamieszkania w osobach starszych widzą nie osoby zgorzkniałe i zmęczone życiem, lecz troskliwych, sympatycznych i godnych zaufania opiekunów, którzy swoją mądrością życiową mogliby obdarzyć nie tylko wnuki, ale i całe otoczenie. Nie znaczy to jednak, że dzieci nie dostrzegają wad, które towarzyszą procesowi starzenia się, a zwłaszcza chorób i problemów ze zdrowiem. Niemniej jednak w oczach dzieci starość rysuje się w pogodnych barwach, a okres późnej dojrzałości jest czasem, kiedy można poświęcić się rodzinie, swoim pasjom i cieszyć się należnym odpoczynkiem.

Literatura

- Appelt, K. (2005). *Wiek szkolny. Jak rozpoznać potencjał dziecka?* W: A.I. Brzezińska (red.), *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Banach, K. (2007). *Czas wolny w życiu ludzi starszych (Komunikat z badań)*. W: B. Bugajska (red.), *Życie w starości*, Szczecin: ZAPOL. ISBN 9788375180503.
- Bee, H. (2004). *Rozwój społeczny i rozwój osobowości w wieku od sześciu do dwunastu lat*. W: H. Bee, *Psychologia rozwoju człowieka*, Poznań: Wydawnictwo Zysk i Spółka. ISBN 8372984328.
- Brzezińska, A.I., Sienkiewicz-Wilowska, J.A., Wójcik, S. (2011). *Opiekun jako mediator w środowisku fizycznym i społecznym seniora: perspektywa psychologii pozytywnej*. W: K. Wieczorkowska-Tobis, D. Talarska (red.), *Różne oblicza starości*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Medycznego im. Karola Marcinkowskiego. ISBN 9788375971286.
- Dyczewski, L. (1994). *Ludzie starzy i starość w społeczeństwie i kulturze*, Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL. ISBN 8322803982.
- Grün, A. (2008). *Pokochaj swój wiek. Sztuka starzenia się*, Częstochowa: Edycja Świętego Pawła. ISBN 9788374244404.
- Halicka, M., Halicki, J., Czykier, K. (red.). (2010). *Zagrożenia w starości i na jej przedpolu*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku. ISBN 9788374312431.
- Halicka, M., Halicki, J., Kramkowska, E. (red.). (2016). *Starość: poznać, przeżyć, zrozumieć*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku. ISBN 9788374315067.
- Ilg, F.L., Ames, L.B., Baker, S.M. (2007). *Rozwój psychiczny dziecka od 0 do 10 lat: poradnik dla rodziców, psychologów i lekarzy*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne. ISBN 9788374891141.
- Janiszewska-Rain, J. (2005). *Okres późnej dorosłości. Jak rozpoznać potencjał ludzi w wieku podeszłym?*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Pedagogiczne.
- Kaczanowska, A., Huget, P. (2004). *Spostrzeganie starości przez dzieci i młodzież*. W: M. Krobicki, Z. Szarota (red.), *Seniorzy w społeczeństwie XXI wieku*, Kraków: Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne. ISBN 9788391992098.
- Kępiński, A. (1992). *Rytm życia*, Warszawa: Sagittarius. ISBN 8390039214.
- Komorowska-Pudło, M. (2007). *Relacje rodzinne osób starszych*. W: B. Bugajska (red.), *Życie w starości*, Szczecin: ZAPOL. ISBN 9788375180503.

- Kosová, B. (2014). *Self-realization, meaning of life and lifelong education. Seberealizácia, zmysel života a celoživotná edukácia*, „Journal of Modern Science” 3/22. ISSN 1734-2031.
- Krzysztofiak, D. (2016). *Oblicza starości w perspektywie lokalnej. Studium socjopedagogiczne*, Kraków: Impuls. ISBN 9788380951037.
- Matczak, A. (2003). *Zarys psychologii rozwoju: podręcznik dla nauczycieli*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”. ISBN 8388149911.
- Monasterska-Wiącek, E. (2015). *Starość widziana oczami dziecka*. W: M. Gucewicz, S. Steuden, P. Brudek (red.), *Oblicza starości we współczesnym świecie. Perspektywa społeczno-kulturowa*, t. 2, Lublin: Wydawnictwo KUL. ISBN 9788380611320.
- Potent-Ambroziewicz, M. (2013). *Starość w języku młodzieży współczesnej*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. ISBN 9788377842829.
- Smolağ, S. (2015). *Funkcjonowanie starszych pokoleń w życiu rodzinnym i społecznym*. W: M. Gucewicz, S. Steuden, P. Brudek (red.), *Oblicza starości we współczesnym świecie. Perspektywa społeczno-kulturowa*, t. 2, Lublin: Wydawnictwo KUL. ISBN 9788380611320.
- Strelau, J. (red.). (2007). *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 1, *Podstawy psychologii*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne. ISBN 9788374890823.
- Szymczak, M. (red.). (1981). *Słownik języka polskiego*, t. 3, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Tomczyk, Ł. (2011). *Rozwijanie aktywności seniorów na przykładzie uniwersytetów trzeciego wieku*, W: M. Grewiński, B. Skrzypczak (red.), *Środowiskowe usługi społeczne – nowa perspektywa polityki i pedagogiki społecznej*, Warszawa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej TWP. ISBN 9788361121480.